

המקרא כמפרש את מילותיו

משה בראש

הערות רקע

1. בעיון הזה אני מבקש להעיר הערות קצרות על התופעה שאפשר לכנותה 'המקרא כמפרש את עצמו בתחום הלשון'.¹ היבטים אחדים של התופעה מוכרים היטב מאז ומתמיד, והיבטים אחרים מוכרים פחות. הדרך המוכרת ביותר באה לידי ביטוי בביאורים העולים בלשון השירה ממילים נרדפות, ששובצו בצלעות מקבילות ומבארות זו את זו. מובן מאליו שאפשר להשתמש במילים הנרדפות

* שנים אחדות עבדנו פרופ' דוד וייסרט ואני במחיצתו של פרופ' משה גושן-גוטשטיין תמ"ך במפעל המקרא של האוניברסיטה העברית. אז למדתי להוקיר את ידענותו ואת מידותיו הטובות של דוד. אני שמח להגיש לו את העיון הזה כמנחת ידידות.

¹ היבטים שונים של פרשנות בתוך המקרא נידונו במחקרים קודמים בדור האחרון; לדוגמה: M.A. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford: Clarendon, 1985); י' זקוביץ, "פניה המגוונים של הפרשנות הפנים-מקראית", תרביץ, נו (תשמ"ו), 143–136 (סקירת ביקורת על ספרו של פישבין); הנ"ל, מבוא לפרשנות פנים-מקראית (אבן-יהודה: רכס, 1992). ויש שדוגמות אחדות של ענייני לשון הוזכרו כאן וכאן במחקרים כאלה (כגון דוגמה יט בעמ' 25 בספרו של זקוביץ, המובאת להלן, §12). מקיף ומאלף מכולם מאמרו של א' קריב, "המקרא מפרש את עצמו", שבעת עמודי התנ"ך (תלאביב: עם עובד, 1970), 239–263. בביאורי המקראות שהוא דן בהם באות המילה המתבארת והמילה המבארת ברצף אחד (כעין גלוסות), כגון "וירק את חניכיו ילידי ביתו" (בר' יד 14); לדידו הצירוף "ילידי ביתו" מבאר את "חניכיו". הרבה מאוד דוגמות יפות מלוות בדברי טעם כלולות במאמרו, אך יש בו גם דוגמות לא משכנעות ואפילו נטולות ביסוס. מכל מקום עיסוקי שונה משלו, וכמעט שאיני עוסק בכגון זה כמתפרט ומתפרש והולך בעיון הזה. שלוש דוגמות בלבד משותפות לעיונינו: שתיים עוסקות במילים נרדפות הבאות זו אחר זו, "ברהטים בשקתות המים" (בר' ל 38) ו"אז חלק עד שלל" (יש' לג 23); אצל קריב (עמ' 240, 262) הן שתיים מיני רבות, ואצלי הסוג הזה נזכר כלאחר יד בלבד (להלן §15). הדוגמה השלישית – "ויהי רֶבָה קֶשֶׁת" (בר' כא 20) – אנו חלוקים בביאורה (להלן, הערה 37). על כל פנים לא ראיתי מי שהציג את הדברים בדרך שהם מובאים בעיון הזה: ביאור לשוני של מילים וביטויים עלפי רוב בהקשרם, תוך הצעה של ארבעה היבטים שונים של התופעה, כשהם מלווים בהדגמה מפורשת. בתופעה הנדונה בעיון הזה על היבטיה השונים הסגנון המקראי נמצא משרת במתכוון או כלאחר יד את הלשון.

שבאו בתקבולות גם מחוץ לתקבולות להבנת שימושיהן המדויק של מילים לא מעטות.² על ההיבט הזה אעיר אך הערות קצרות.

2. מעניינות יותר הן המילים – העבריות או השאלות מארמית – שהמקרא משתמש בהן או מצטט אותן, או מילים עבריות רגילות המשמשות בהוראה לא רווחת, ותוך כדי כך הן מתבארות בהקשרן המידי או בהקשר מקביל להקשר שהן נתונות בו. מובן, שאין אני בא לומר שבכל מקום ומקום שהביאור מצוי בו, מעשה הביאור הוא מעשה מכוון של כותב הטקסט. אפשר בהחלט שברוב ההקשרים הוא היגד המובע כלאחר יד: בשל בקשת הגיוון בסגנון נוקט כותבו של הטקסט בהקשר אחד מילה לא רווחת בעברית המקרא, ועל ידיה באה מילה מקבילה או ביטוי שלם ידועים יותר ורווחים יותר ומבארים את המילה הלא רווחת. אביא כמה דוגמות מסוגים שונים למקומות שהמקרא מבאר את עצמו בהקשר נתון, ואעיר עליהן ככל שיתבקש. אפתח במה שידוע יותר ואחר כך אעבור למה שידוע פחות. דומה אני שזה וגם זה יציגו הצגה מתבקשת תופעה חשובה במקרא ובלשונו.

מילים מבארות ומילים מתבארות

א. תקבולות ופסוקים מקבילים

3. אתחיל בידוע לכול. מוכרת היטב תופעת המילים והביטויים הנרדפים, ששובצו בצלעות מקבילות של פסוק אחד, האופיינית במיוחד ללשון השירה במקרא, הן

² בעשורים האחרונים עסקו בתקבולות במקרא כמה מלומדים. אציין כאן שניים מהם בלבד: J.L. Kugel, *The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and Its History* (New Haven: Yale University Press, 1981). שבעת פרקי הספר הזה גדושים חומרים ודיונים חשובים ביותר; יצוין כי הדגש מושם בהם הרבה על הפואטיקה. כן נזכיר את החיבור החשוב: A. Berlin, *The Dynamics of Biblical Parallelism* (Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1985). הספר הזה – על כל ששת פרקיו – ממוקד בנושאים בלשניים (הנה הנושאים של ארבעה מהפרקים: המחקר הבלשני והתקבולות במקרא [פרק ב], ההיבט הדקדוקי [פרק ג], ההיבט המילוני וההיבט הסמנטי [פרק ד], ההיבט הפונולוגי – זוגות הגיים [פרק ה]). אין ספק ששני הספרים הם מקור לברור היבטים חשובים בסוגיית התקבולת, ומי שעניין לו בנושא, ימצא כאן חומרים מעניינים ודיונים יסודיים. העיסוק שלי בתקבולת בעיון הזה הוא קצר ביותר, ומובא בעיקר כסעיף ראשון בעיון הקצר המוקדש לסוגיה הכוללת – המקרא כמפרש את מילותיו.

בתקבולות של היגדים נרדפים או משלימים, הן בתקבולות של היגדים מנוגדים ושל היגדים אחרים. למשל אָף וּפְבָרָה וְעַם וּקְשָׁה בפסוק "ארור אפם כי עז ועברתם כי קשְׁתָּה" (בר' מט' 7), או הזוגות עֵיר וּבֶן אֶתוֹן, יָיִן וְדָם עֲנָבִים, לְבוּשׁ וּסוּת בפסוק זה: "אסרי לגפן עירה, וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹן; כִּבְסֵי בֵּינֵינוּ לְבָשׁוּ, וּבָדָם עֲנָבִים סוּתָה" (שם, פס' 11). בכל הזוגות האלה כל אחת משתי המילים בזוג מבארת את רעותה.³ מובן כי לקורא הטקסט חשוב יותר הביאור של המילה הרווחת פחות על ידי המילה הרווחת יותר.

4. כך הוא גם בזוג השמות הרווחים וְזָכָר בפסוק שמוצעות בו צלעות מנוגדות: "זָכָר צָדִיק לְבִרְכָה וְשֵׁם רַשָּׁעִים יִרְקָב" (מש' י' 7), או בצלעות מקבילות שתוכנן זהה: "זה שְׁמִי לְעֵלָם וְזֶה זְכָרִי לְדֶרֶךְ דָּר" (שמ' ג' 15).⁴ לעתים שני השמות הנרדפים עשויים לבוא בזה אחר זה במבט אחד בתפקיד תחבירי זהה; למשל שני השמות וְזָכָר באים בזה אחר זה בפסוק "לְשִׁמְךָ וּלְזִכְרְךָ תֵּאוֹת נִפְשׁ" (יש' כו' 8).⁵ משלושת הפסוקים הנ"ל אפשר להבין גם שימושים מקבילים של זוג השמות וְזָכָר במקומות אחרים במקרא, כגון "כי מחה אמחה את זְכָר עִמְלֶק"

³ לא הזכרתי את זוג השמות וְזָכָר וּשְׁמִי, העומדים בהקבלה זה לזה בשתי הצלעות של הפסוק הזה, שכן במקום זה שני השמות נתפרשו פירושים שונים מהמקובל על יסוד האוגריתית ועל יסוד מקבילות בסורית ובחומרים אחרים בידי חוקרים שונים. ראה: J.C. Greenfield, "Ugaritic *mdl* and Its Cognates", in S.M. Paul, M.E. Stone and A. Pinnik (eds.), *Al Kanfei Yonah: Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology* (Leiden: Brill & Jerusalem: Magnes, 2001), 2:847 n. 2. גרינפלד מפנה שם אל ח"א גינזברג (תרביץ, ה' [תרצ"ד], 83) ולהערה שהעיר אפשטיין כעורך תרביץ, ומוסיף דברים חשובים משלו (תודתי נתונה לידידי פרופ' שמואל פסברג, שהפנה אותי למאמרו של גרינפלד). אני רואה לציין את הידוע: יצחק אבישור הרבה לעסוק בסוגיית צמדי המילים במקרא במחקריו השונים והרים תרומות מוכחות בנושא הזה. הוא התחיל בזה כבר בעבודת הדוקטור המקיפה שלו, "צמדי המילים במקרא ומקביליהם בשפות השמיות של המזרח הקדום" (האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ד). והמשיך בעיונים כאלה בשורה של מחקרים כניבט מהביבליוגרפיה העשירה בספר תשורות לאבישור: מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, בלשון העברית ובלשונות השמיות מוקדשים לפרופסור יצחק אבישור ליובלו השישים וחמ[י]ש[ה], בעריכת מ' הלצר ומ' מלול (תל-אביב: מרכז ארכיאולוגי, תשס"ד), 15–37. עיסוקי בנושא הזה מצומצם וממוקד בצד אחד שלו בלבד.

⁴ פסוקית זו היא חלק מפסוק המופיע בפרוזה, אבל היא עצמה בנויה במתכונת השירה במקרא.

⁵ וראה מה שנאמר להלן, §15.

(שמ' יז 14), "תמחה את זְכַר עמלק" (דב' כה 19) מכאן, לעומת "ולא ימחה שְמוּ מִיִּשְׂרָאֵל" (דב' כה 4), "בדור אחר ימח שְׁמֵם" (תה' קט 13) מכאן. משמע: מחיית הַזְּכָר היא מחיית הַשֵּׁם, ומחיית הַשֵּׁם היא מחיית הַזְּכָר.

5. הופעת זוג מילים בתקבולת עשויה לעזור בפירוש מדויק של המילה הנדירה. אציין כאן דוגמה למילה אחת בזוג מילים שנתפרשה שני פירושים; לי נראה, כי ההקבלה מסייעת לבכר פירוש אחד על פני חברו. כוונתי לפסוק "כחוט השני שְׁפֹתַיִךְ וּמְדַבְּרֶךָ נְאוּה" (שה"ש ד 3). מופיע פה השם היחידאי מְדַבֵּר, שנגזר משורש דב"ר, שעניינו 'הפקת מילים מהפה'. קשר אין לו לשם הזה עם השם הרגיל והרווח מְדַבֵּר משורש דב"ר² שעניינו 'מקום לא מיושב' או 'מקום מְרָעָה'⁶. (א) יש שפירשו את מְדַבֵּר בפסוק שלנו 'דיבור', כלומר שם פעולה של הפועל דָּבַר (אחי דָּבַר) במשקל מְפַעֵל כמו מְשַׁפֵּט מן שִׁפֵּט⁷. למשל כך נהג התרגום הארמי לשיר השירים המתרגם את זוג המילים שְׁפֹתַיִךְ וּמְדַבְּרֶךָ במילים "שפתוי" ו"מילוי". וכך פירש גם רש"י: "מדברך: דבורך"; וכן הביא קדרי במילונו ("דיבור").⁸ (ב) לעומת זאת היו שפירשו אותו 'פֶּה', כפי שהציעו מילון בד"ב⁹

⁶ כמו שניבט מהפסוק "וינהג את הצאן אחר המדבר" (שמ' ג 1), וכמשתקף בשם התואר מְדַבְּרִי שנקרה למשל במשנה במסכת ביצה (ה, ו): "אין משקין ושוחטין את המְדַבְּרִי, אבל משקין ושוחטין את הבייתיות. אלו הן הבייתיות? – הלנות בעיר; המְדַבְּרִי – הלנות באפר [=באחו]."

⁷ כידוע דָּבַר בבניין קל נתקיים במקרא רק בבניוני (ופעם אחת גם בשם הפועל), כגון "דָּבַר" (שמ' ו 29), "דוֹבְרֵי שֵׁקֶר" (תה' סג 12); וכן "בְּדַבְּרֶךָ" (שם נא 6). צורות כמו דָּבַר, יְדַבֵּר הומרו בתקופה קדומה במקבילותיהן בבניין פֻּעַל (דָּבַר, יְדַבֵּר) כמו שאירע בפעלים אחרים שעברו מבניין קל לבניין הכבד בתקופת הבית השני ובלשון חכמים. משהמירה הלשון את דָּבַר בְּדַבֵּר צורות הבינוני של דָּבַר, המשיכו להתקיים בטקסט של המקרא, לפי שמעברן אל בניין פֻּעַל היה כרוך לא רק בשינוי הניקוד אלא בהוספה של האות מ"ם של הבינוני: דָּבַר < [מ]דָּבַר, וגם בגריעה של הו"ו במקום שנכתבה: ד(ו)בַּר < [מ]דָּבַר. ממירי הקריאה הראשונה בקריאה השנייה לא נגעו כמעט תמיד בטקסט העיצורי. ואכמ"ל.

⁸ אבל העיר שיש מי שפירש 'חוד הלשון'; ראה מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו (רמת-גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ו) [להלן: מילון קדרי], 580. איני נכנס כאן לשאלת הכתיב החלופי "מדברך" שעל פיו מציין קדרי שזו צורת רבים (כתיב זה מצוי בכ"י לנינגרד [סנקט פטרבורג] כעולה ממהדורת א' דותן, אך אינו מצוי במהדורתו של מורי הרב מ' ברויאר). גם א' אבן-שושן בקונקורדציה חדשה לתורה נביאים וכתובים הביא את ההגדרה 'דבור'.

ומילון קב"ש¹⁰ (mouth) ואחרים.¹¹ דומה אני שמן ההקבלה אל שפתותיך בצלע הראשונה ראוי יותר להסיק שהשם מְדַבֵּר מציין את הפה דווקא – מְדַבֵּר הוא 'הפה שלך'. בשתי הצלעות הובאו שמות המציינים 'פְּלִי דיבור'.¹² כידוע, משקל מְפַעֵל מציין עצמים שונים, כגון מְדַרְק (כגון במ' ז 13), מְכַמֵּד (יש' נא 20) = מכמורת.¹³

6. ויש גם מילים נרדפות שאינן עולות מתקבולת של שתי צלעות בפסוק אחד, אלא מפסוקים מקבילים הבאים במקומות שונים במקרא, והמבנים שלהם זהים זהות גמורה או דומים דמיון רב. כזה הוא הפועל שְׁמַר שעניינו 'זָכַר' בכמה מפסוקי המקרא, כפי שאנחנו מוצאים בלשונות הנבדלות בדיבר הרביעי בשתי

⁹ ראה: F. Brown, S.R. Driver & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Oxford: Clarendon, 1907; repr. 1962) [להלן: מילון בד"ב], 184. המילון מציין שם את ההקבלה אל "שפתותיך".

¹⁰ ראה: L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, rev. by W. Baumgartner & J.J. Stamm (5 vols.; Leiden: Brill, 1994–2000) [להלן: מילון קב"ש], 547 (גם מילון זה מעיר על הכתיב ביו"ד "מדבריק").

¹¹ ראה ההערה שאחרי זו.

¹² מילון בן־יהודה (עמ' 2765) פירש 'דבור', אבל העיר (בהערה 1): "רוב החדשים פירושו במשמעות כלי הדבור, ר"ל [=רוצה לומר] הפה", ודחה את הפירוש בנימוק תמוה: "אחרי התאר של השפתים אין מקום לתאר הפה". אם כך הוא, יש קושי בכל תקבולות הנרדפים. ולבסוף חותם את דבריו במילים: "והקדמונים פרשו במשמ' דבור, וכך פשט בספרות".

¹³ אך ברור שאין להוציא מתקבולת יותר ממה שיש בה. למשל הפסוק אומר: "מסיר שפה לְנֶאֱמָנִים, וטעם זְקָנִים יקח" (איוב יב 20). היו מי שרצו לומר שהפסוק המדבר על הסרת שפה, כלומר "הסרת כוח הדיבור" מהנאמנים, מכוון לומר שהנֶאֱמָנִים כאן הם 'הנאומים', 'המדברים', ונֶאֱמָן כאן הוא שם עצם במשקל פְּעֵלִין מהשורש נא"ם, ואיננו הבינוני של אמ"ן בבניין נפעל. ואם כך הוא, נתגלה לנו כאן שם נוסף לשם היחידי השקול במשקל פְּעֵלִין במקרא: רְחֻמָּנִיּוֹת (איכה ד 10). אלא שהצעה חריפה זו אינה נתמכת מהתקבולת. אמנם הפעלים "מסיר" ו"יקח" בצלעות המקבילות זהים בהוראתם, אבל לא כך הוא בשמות "נֶאֱמָנִים" (=דברנים) ו"זְקָנִים". אלו הם שני שמות שמשמעותם שונה. למעשה, מדובר כאן בתקבולת של צלעות משלימות ולא בתקבולת של צלעות נרדפות (למשל, בפירושו לספר איוב בסדרת 'דעת מקרא' מביא ע' חכם בפנים את הפירוש המקובל של "נאמנים" [צורת הבינוני של אמ"ן בנפעל] ודוחה [בהערה 20] את הפירוש השני "בעלי חכמת הנאום". לא השתכנעתי מדברי הדחיה שלו; אך כאן די לי שאמרתי שאין להסיק מהתקבולת את מה שאינה אומרת).

הנוסחאות המקבילות של עשרת הדיברות: "זָכֹר את יום השבת לקדשו" (שמ' כ 7) לעומת "שָׁמֹר את יום השבת לקדשו" (דב' ה 19). יפה ביותר מדרשם של חכמים, שאמרו "זָכֹר ושמור: שניהם נאמרו בדיבור אחד" (מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחוודש, פרשה ז [מהדורת הורוויץ ורבין, 229]),¹⁴ אבל אין המקרא יוצא מידי פשוטו. מההקבלה הזאת נמצאנו למדים כי יש מקומות במקרא שהפועל שָׁמֵר עניינו 'זָכַר'. ומכאן נוכל להבין היטב את הפסוק "ואביו שָׁמֵר את הדבר" (בר' לז 11), הנאמר על יעקב, אחרי ששמע את חלומותיו של יוסף; כלומר 'אביו זכר את דבר החלומות'.¹⁵

7. כידוע, מההקבלה בין שני פסוקים שאינם מצויים בהקשר אחד אבל עניינם זהה והמבנים שלהם זהים או דומים אפשר לעמוד על טיבם של מילים ושל ביטויים רבים. למשל מההקבלה בין הפסוקית "לא תִּחְמַד בית רעך" (שמ' כ 13), לפסוקית "ולא תתאוה בית רעך" (דב' ה 17), אנו לומדים שחָמַד עניינו הִתְאַוָּה בעיני הפסוק בספר דברים. ומשני פסוקים שמבניהם דומים למדנו שנשיאת שֵׁם ושבועה בְּשֵׁם עניינם אחד: "לא תִּשָּׂא את שם ה' אלהיך לְשׁוֹא" (שמ' כ 6), "וְלֹא תִשָּׁבְעוּ בשמי לְשָׁקֶר" (ויק' יט 12). אונקלוס, למשל, מתרגם את "לא תשא את שם ה'" במילים "לֹא תִימִי בְשֵׁמָא דה'" (= אל תישבע בשם ה') כעין התרגום "ולא תשתבעון בשמי" למילים "ולא תשבועו בשמי" שבפסוק מספר ויקרא.

8. ואין צריך לומר ששימוש במילים שונות – אחת עברית ואחת שאולה – בפסוקים מקבילים במקומות מרוחקים זה מזה, גם הוא תופעה מצויה במקרא. למשל, מי שנתקל במילה הלא רגילה וְיָדָן כמו בפסוק "אשר רכש בְּפָדָן ארם" (בר' לא 18),¹⁶ המקרא מושיט לו את ביאורה מחוץ להקשרה. הכתובים אומרים

¹⁴ והביא רש"י את הדרשה בשינוי סדר המילים בפירושו לשמות (כ 7); ובפירושו לדברים (ה 19) הוסיף לדברי המכילתא מילים אחדות: "שניהם בדיבור אחד ובתיבה אחת נאמרו ובשמיעה אחת נשמעו". מה ביקש רש"י לומר בהוספת המילים "ובתיבה אחת נאמרו ובשמיעה אחת נשמעו"? כלום כיוון לומר ש"זכור" ו"שמור" הן שתי מילים שהן תיבה אחת מצד מה שנשמע בהן, כלומר שתי מילים שמשמעות אחת להן? אפשר שכן ואפשר שלא.

¹⁵ יפים בעינינו דבריו של רש"י: "שמר את הדבר: היה ממתין ומצפה מתי יבא". האם בדבריו אפשר להבין שהפועל שָׁמֵר עניינו 'זָכַר את דבר החלום' והמתין וציפה שיתממש? אם כך הוא, נמצאנו מכוונים לפרשן הדורות, אך נראה לי שאנו תולים בדבריו מה שאין בהם.

¹⁶ השם מופיע 11 פעמים במקרא, כולן בספר בראשית; בעשר בא השם בצירוף הסמיכות "פדן ארם", ובה"א המגמה: "פדנה ארם", זולתי בהופעה האחרונה בספר (מח 7).

"קום לך פְּדָנָה אַרְם [...] וילך פְּדָנָה אַרְם [...] ושִׁלַּח אֶתְּוּ פְּדָנָה אַרְם" (בר' כח 2, 5–6); כבר בתחילת העניין, קורא הפסוק להליכה זו בְּרִיחָה: "וְקוּם בְּרַח לְךָ אֶל לְבֵן אַחִי חֲרֹנָה" (בר' כז 43). סיפור הבריחה מהדהד במקום אחר במקרא: "ויברח יעקב שְׂדָה אַרְם" (הו' יב 13). ונמצאנו למדים ש"פְּדָן (אַרְם)" של בראשית הוא "שְׂדָה (אַרְם)" בלשון ספר הושע.¹⁷ הוּוּה אֹמֵר: הוּוּה שְׂדָה הוּוּה פְּדָן בלשון המקרא.¹⁸

ב. הצעה מפורשת של ביאור

9. מעבר לתקבולות בתוך פסוק אחד ומעבר לפסוקים מקבילים במקומות מרוחקים זה מזה כפי שראינו לעיל, לעיתים אני מוצאים שתי מילים שבאו בהקשר אחד – אחת מילה רווחת יותר ואחת פחות רווחת, או מילה רווחת ועל ידה מילה רגילה בהוראה לא רווחת, או מילה או ביטוי בעברית ועל ידם מילה או ביטוי זרים, והמקרא מגיש לנו בהקשר שבו נזדמנו את ביאורם של המילה או הביטוי הלא רווחים או של התיבה הרגילה בהוראה הלא רווחת או של המילה הזרה, בלי שנזדקק לעזרתו של פרשן או לחיפוש במילון. אביא כאן שתי דוגמות ידועות, ואעיר עליהן בקצרה.

10. דוגמה ידועה וברורה לתופעה כזאת היא הביאור הניתן לשתי מילים ארמיות בספר בראשית: "ויקחו אבנים ויעשו גל [...] ויקרא לו לבן יָגֵר שְׁהִדוּתָא ויעקב קרא לו גְּלֵעֵד" (בר' לא 46–47). השם העברי גְּלֵעֵד (המולחם משני שמות) מבאר את המקבילה הארמית יָגֵר שְׁהִדוּתָא. השם הארמי יָגֵר הוא גֵּל העברי וְשְׁהִדוּתָא עניינה עֵד.

¹⁷ בלשונות אחיות יש לשם פְּדָן הוראות שונות: 'דרך', 'גן', 'העול שעל גבי הבהמה' (ראה מילון בד"ב ומילון קב"ש בערכו).

¹⁸ כבר צוין במילונים שהשם פְּדָן ידוע גם בערבית הקלסית, ואחת מהוראותיו היא 'שְׂדָה זְרוּע'. אציין כי ההוראה 'שְׂדָה' (כל שדה באשר הוא) לשם פְּדָן היא ההוראה שאני מכיר מאז ילדותי מהערבית היהודית והמוסלמית במרוקו. השם ציין במיוחד 'שדה לגידול דגנים', ואכן ז'ורז' סראפין קולין במילונו מביא את ההוראה הזאת. ראה: Z. Iraqui Sinaceur, *Le dictionnaire Colin de l'arabe dialectale marocain* (8 vols.; Rabat: al Manahil & Paris: CNRS, 1993–94), 6:1431. וכבר קדם וכתב רש"י כהצעת ביאור שנייה בבראשית (כה 20) ד"ה "מפדן ארם": "ויש פותרין 'פדן ארם' כמו 'שדה ארם', שבלשון ישמעאל קורין לשדה 'פדן'. וכן הובא בלשון "יש מפרשים" בספר השרשים לרד"ק בערך "פדן".

11. בעברית של המקרא השם עַד מציין גם את 'מוסר העדות' כמו ברוב ההיקרויות שלו, כגון "לא יקום עַד אחד באיש" (דב' יט 15), והוא מציין גם את העדות עצמה, כפי שהבינו הקדמונים בכמה פסוקי מקרא. למשל, את הצירוף "עַד שקר" בפסוק "לא תענה ברעך עַד שקר" (שמ' כ 13) מתרגם אונקלוס "סְהֵדוּתָא דשקרא" (=עדות שקר), וכך מצאנו גם בפשיטתא; היא מתרגמת "סְהֵדוּתָא דְגֵלְתָא" (=עדות כוזבת). וכן מתרגמת הפשיטתא את השם עַד בפסוקים נוספים: הביטוי "יְבֹאֵהוּ עַד" (שם כב 12), מתורגם בתרגום הסורי "וּנְיָתוּהי לְסְהֵדוּתָא", וגם בפסוק "והיה לאות ולעֵד לה' צבאות" (יש' יט 20), הפשיטתא מתרגמת "ותהוא לְאֵתָא ולְסְהֵדוּתָא למריא חילתנא". אם כן, ראוי לקבוע כי הצירוף יְגַד שְׁהֵדוּתָא עניינו 'גל העדות'.¹⁹

12. כדוגמה הזאת נמצא בביאור מילה עברית, שמשמשת בפרק אחד במקרא בהוראה לא רגילה. אנו קוראים: "כה אמר האיש בלכתו לדרוש את אלהים: 'לכו ונלכה עד הַרְאָה', כי לנביא היום יִקְרָא לְפָנִים הַרְאָה" (שמ"א ט 9). המילה הַרְאָה מצויה פעמים אחדות בסיפור הזה (היא נמצאת גם בפס' 11, 18, 19 של הפרק הזה), אבל בהיותה משמשת שלא בהוראתה הרגילה, היא מתבארת מיד לאחר היקרותה הראשונה בסיפור בהופעתה בפס' 9.

בשתי הדוגמות הנ"ל מעשה הביאור הוא מפורש. בדוגמה הראשונה יש פעולת תרגום מלשון ללשון, ובדוגמה השנייה באה הגדרה מילונית דיאכרונית, מעין סעיף קטן בתולדות הלשון.

¹⁹ ומצאנו עוד צורות בינוני שמשמשות כשם פעולה או כשם מופשט. למשל הבינוני פוֹתַח בצירוף הרווח במשנה "פוֹתַח טַפַּח" (כגון שבת כד, ה; אהילות ג, ז) – עניינו 'פתיחת טפח'. וכך יש להבין את עַד בביטוי "יתר שְׁאֵת ויתר עַד" (בר' מט 3); עַד משמשת כאן כמו עַד, במעמד זהה ל"שְׁאֵת" הצירוף הראשון, והוא הדין באשר לצורה קָל בביטוי "קָל וְחוֹמֵר", שעניינה קָל כמו בצירוף "קול וחומר", שנשמר בעדי הנוסח הטובים של ספרות חז"ל. ראה י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל" (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא), "הנ"ל (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א (רמתגן: אוניברסיטת בראילן, תשל"ב), 32–33; וראה חומר נוסף ודיון קצר בתופעה בספרי: מחקרים בלשון חכמים, א: מבואות ועיוני לשון (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ט), 169–170.

ג. שימוש במילה או בביטוי מבאר

13. אבוא עתה להציע דוגמות מסוג אחר ולדון בהן. כבר הראיתי בעיון מפורט במשמעותו של השם יָדִיד במקרא, שהמקרא נוקט לשון ביאור סמויה למחצה (אולי מדויק יותר לומר: לשון ביאור גלויה למחצה) בבארו את עצמו בתוך ההקשר שהמילה המתפרשת נקריית בו. במקום אחד המקרא מבאר את המילה, בלא שהדבר הוגדר כמעשה ביאור. בהופעתו של השם במקרא בדברו על שמותיו של שְׁלֹמֹה, הכותב עצמו מלמד אותנו בהקשר הנתון שהוראתו של יָדִיד היא 'אָהוּב'.²⁰ אנו קוראים שם בלשון מפורשת "ויקרא את שמו יָדִידָה"²¹ בעבור ה'" (שמ"ב יב 25), ובפסוק שלפני זה, בעת הצעת שמו השני – שְׁלֹמֹה – שהוא השם המוכר והרווח יותר של יָדִידָה, עוד לפני שהוזכר השם הנדיר יותר, נאמר: "ויקרא את שמו שלמה וה' אָהֵבוּ" (פס' 24). הפסוק אומר באופן מפורש כי ה' אָהֵב אותי, משמע יָדִידָה הוא ילד 'אָהוּב בידי ה'". ואכן הבירור הנזכר הראה שרוב הקדמונים ככולם הבינו את יָדִיד כאהוב.²²

14. דוגמה דומה למה שנאמר על יָדִידָה מזומנת לנו בפרשת הקרבנות. הפסוק אומר: "זאת תורת הַעֲלָה היא הַעֲלָה על מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבקר ואש המזבח תוקד בו" (ויק' ו 2). הדעות חלוקות בדבר גיזרוננו של שם העצם עוֹלָה,²³ המציין את שם הקרבן. יש הרואים אותו גזור מן על"י שהוראתו הראשונית היא 'הליכה כלפי מעלה' (מקבילו של השורש סל"ק בארמית); למשל כך אומרים בפירוש בד"ב וקב"ש.²⁴ אבל יש מי שרואה אותו גזור מן על"י בעי"ן

²⁰ ראה מאמרי: "יָדִידָה, 'זה' אָהֵבוּ: המילה 'ידיד' – תצורה ומשמעות", מ' בראשר, נ' חכם, י' עופר (עורכים), תשורה לעמוס: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשים לעמוס חכם (אלון שבות: תבונות, תשס"ז), 449–472.

²¹ וידועה גם הגרסה יָדִידָה בלא המפיק בה"א (ראה שם, 456, הערה 40).

²² פירוט המקורות המסבירים את יָדִיד כ'אָהוּב' בא שם, 450–464 (ניתן לראות היטב שמספר המקורות שבהם יָדִיד לא נתפרש 'אהוב' הוא זניח). בדיון שם, 464–471, גם הסברתי מדוע אני מעדיף את הניקוד יָדִיד על פני יָדִיד בצורת הנפרד.

²³ מכאן ואילך אכתוב את השם בכתב מלא וי"ו.

²⁴ ראה מילון בד"ב, 750, המדבר באופן מפורש על הליכה כלפי מעלה. מילון קב"ש, 830, גוזר את עוֹלָה מן על"י, ומציין כאפשרות את דעתו של קהלר, שסבר שהשם עוֹלָה הוא קיצור מן [הצירוף] מְנַחֵה עוֹלָה (=מתנה העולה באש)". ומעניינת התבטאות דומה בדרשת חז"ל: "כל שלא זכה המזבח בבשרה, לא זכו הכהנים בעורה, שנאמר "עולת האיט" [ויק' ז 8] – עולה

השנייה, המיוצגת בערבית בעיצור ع , ועניינו 'בישל, הרתיח' כמו בשורש הערבי غلي ; את הדעה הזאת הביא לאחרונה קדרי.²⁵ לענייננו, די לקבוע שבהקשר הזה הפסוק פירש את שם הקרבן עוֹלָה כ'קרבן העולה על אש המזבח כל הלילה ונשרף כולו', כמו שנאמר על מנחת אהרן ובניו "כָּלִיל תִּקְטֹר", "כליל תהיה לא תִּאֲכַל" (שם ו 15).²⁶ אף אם האמירה "זו תורת העולה היא העולה" היא אטימולוגיה עממית,²⁷ מעשה הביאור שהוצע בפסוק עומד על כנו ואינו זז ממקומו.

15. אגב הנאמר לעיל, יש מקום לדון דיון נפרד במילים נרדפות הבאות בזו אחר זו במשפט אחד במעמד ובתפקיד תחבירי זהה. זו סוגיה בפני עצמה וטעונה עיון מקיף בכל גילוייה, שכן זימונים של זוגות כאלה בלשון נובעים מגורמים שונים זה מזה. למשל, מי שנקט את זוגות הנרדפים – שם וזָכַר, עוֹלָה וְכָלִיל – בפסוקים "לְשִׁמְךָ וּלְזִכְרְךָ תֵּאוֹת נִפְשׁ" (יש' כו 8),²⁸ "אז תחפץ זבחי צדק עוֹלָה וְכָלִיל" (תה' נא 21) וְרָאָה לַחֲבֵרָם בּוֹ"ו החיבור, ביקש כנראה למסור את ההיגד שלו בהדגשת יתר של השם המעניין אותו על ידי הבעתו הכפולה בשני נרדפים מחוברים. ואולי כך הם הדברים גם בפסוק "ויעלהו עוֹלָה כָּלִיל לה"

שְׁעֵלַת [בדפוסים: שעלתה] לאיש [...] אף על פי שלא עָלַת [בדפוסים: עלתה] לבעלים" (זבחים יב, ב). הדרשה אומרת באופן ברור שהשם עוֹלָה הוא צורה נטויה של עוֹלָה (הלך כלפי מעלה). ונזכיר גם את הנאמר בגמרת הבבלי (שם כז ע"ב): "תלמוד לומר [זאת] תורת העולה, ריבה תורה אחת לכל העולין שאם עלו לא ירדו". רש"י שם ד"ה "זאת היא העולה" אומר: "[...] לפי שבא המקרא הזה ללמדנו על הפסולין למזבח שעלו שלא ירדו, דילפינן מ'עולה על מוקדה על המזבח כל הלילה', משעלה על מוקדה תהא שם כל הלילה". התלמוד הולך בעקבות הפסוק שהקרבן נקרא עוֹלָה לפי שהוא עוֹלָה על המזבח.

25 ראה הדברים המפורשים שהובאו במילון קדרי, 801, הוא הוסיף שם את ההגדרה: "עולה היא אפוא 'באש נשרפת' כמו אֶשֶׁה".

26 ונזכיר שמצאנו שגם שני השמות – עוֹלָה וְכָלִיל – באים ביחד במעמד תחבירי זהה: "ויעלהו עוֹלָה כָּלִיל לה" (שמ"א ז 9), "אז תחפץ זבחי צדק עוֹלָה וְכָלִיל, אז יעלו על מזבחך פרים" (תה' נא 21). (ראה מה שאני כותב להלן, 15§).

27 מדובר באטימולוגיה עממית, אם נקבל את דעתו של קדרי שהשם "העולה" והפועל בנינוני ("העולה") המגדיר אותו (בפסוק "העֹלָה היא העֹלָה על מוקדה") נגזרו משני שרשים שונים. אך לדעת מי שסבור כי גם השם וגם הפועל נגזרו משורש אחד (כלומר השורש על"י הרגיל שעניינו 'הליכה כלפי מעלה'), כדעתם של מילוני בד"ב וקב"ש, זו אינה אטימולוגיה עממית.

28 ראה לעיל, 4§.

(שמ"א ז 9), אף שזוג השמות לא חובר בוי"ו. לעומת זאת במקומות מסוימים מילה אחת מתוך השתיים היא מילה ארמית או מילה נדירה, כמו בשני הפסוקים האלה: "בְּרִהָטִים בְּשִׁקְתוֹת הַמַּיִם" (בר' ל 38), "אִז חָלַק עַד שְׁלָל²⁹ מַרְבֵּה" (יש' לג 23). בזוגות אלו נראה שאחת משתי המילים היא גלוסה מבארת. המילה הראשונה היא מילה ארמית (רְהָטִים)³⁰ או מילה נדירה (טַן)³¹, והמילה השנייה היא מילה עברית מוכרת (שִׁקְתוֹת הַמַּיִם; שִׁקְל). ויש עוד גורמים נוספים להצטרפויות כאלה, אך כאמור לא כאן מקומם.

ד. מילים מבארות במבנים דומים

16. סוג אחר של ביאור של מילה בידי חברתה הבא בהקשר אחד, הוא ביאור העולה משימוש במילה רגילה ובמילה נדירה שהיא נרדפת שלה, כששתיהן באות בהקשר אחד במבנים דומים זה לזה או במבנים זהים זה לזה ממש. אביא כאן שלוש דוגמאות מעניינות.

17. השם נְקָם הוא שם נדיר במקרא, הוא מופיע בסך הכול פעמיים, ושתייהן בספר שמואל: (א) "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ שְׁאֵל אֶת־ה': בֶּן מִי זֶה הָעָלָם" (שמ"א ז 56). (ב) "וְאִם כֹּה אָמַר לְעָלָם: הֲנֵה הַחֲצִיִּים מִמֶּךָ וְהַלֵּאָה" (שם כ 22).³² בשני המקומות מופיעים משפטים מקבילים למשפטים הנ"ל במבנים זהים כמעט בכל רכיביהם. אפרש את דבריי: (א) לפני הפסוק "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ שְׁאֵל אֶת־ה': בֶּן מִי זֶה הָעָלָם" (שם ז 56), אנו קוראים "וְכִרְאוֹת שְׂאוֹל אֶת דּוֹד [...] אָמַר אֶל אַבְנֵר [...]": בן מי

²⁹ כידוע, בברכת יעקב זוג השמות עַד וְשִׁקְל בא בשתי צלעות מקבילות: "בבקר יאכל עַד, ולערב יחלק שְׁלָל" (בר' מט 27).

³⁰ רְהָטִים הוא שם שנגזר מהשורש רה"ט הארמי (מקבילו של רו"ץ העברי), אבל תצורתו הדקדוקית – צורת הרבים בדגם פְּעָלִים – היא עברית.

³¹ כבר צוין במחקר כי לשם העצם עַד יש מקבילה בארמית של התרגומים ובארמית הגלילית (ראה מילון קדרי, 774, בערך "עַד-II").

³² היו מי שחשבו שמצאו הופעה שלישית של השם נְקָם בסיפורי דוד בספר שמואל. מדובר בהצעה חריפה ביותר לקרוא קריאה שונה את המילה "עַם" בפסוק המדבר גם הוא על דוד עצמו כ"עָלָם". הכוונה לפסוק "וְהוּא אֲדַמוּנִי עִם יָפֵה עֵינַיִם וְטוֹב רֵאִי" (שמ"א טז 12), שהוצע לקרוא בו "וְהוּא אֲדַמוּנִי עָלָם יָפֵה עֵינַיִם" (ההצעה מובאת במילון קב"ש, 835, סוף הערך "עָלָם"). אכן זו הצעה חריפה ומבריקה, אך היא נשארת בגדר הצעה ואינה עובדה לשונית.

זה הַנְּעָר" (פס' 55). ואחריו אנו קוראים: "ויאמר אליו שאול: בן מי אתה הַנְּעָר" (פס' 58). בשלושת הפסוקים השואל הוא שאול, בשני הראשונים הנשאל הוא אבנר ובפסוק השלישי הנשאל הוא דוד, והשאלה היא זהה או דומה בכל פרטיה בשלושת הפסוקים זולתי המילה האחרונה בשאלה השנייה: "בן מי זה הַנְּעָר", "בן מי זה הַעֲלָם", "בן מי אתה הַנְּעָר". השימוש המוקדם בפס' 55 במילה "הנער" מקדים לבאר את המילה "העלם" שבפסוק התוכף (פס' 56), ואחר כך חוזר הכותב אל המילה "הנער". (ב) וכך הוא בדוגמה השנייה: "ואם כה אמר לְעָלָם: הנה החצים ממך והלאה" (שמ"א כ 22). לפני הפסוק הזה מופיע פסוק בצלמו וכדמותו: "אם אָמַר אֶמְר לְנֶעַר, הנה החצים ממך והנה" (פס' 21). גם כאן המילה "לְנֶעַר" הבאה בפס' 21 מקדימה לבאר את "לְעָלָם" שבפס' 22. מיותר לומר שיש מי שירצה לראות בהופעה המשולשת של השאלה בפרק יז ושל ההיגד הכפול בפרק כ נוסחאות מקבילות, שעורך הספר נטלם ממקורות שונים, ולא היגדים שנאמרו מלכתחילה פעמיים או שלוש פעמים. אף אם כך יאמר – בצדק או שלא בצדק – אין הדבר מפחית מאומה מהעובדה שבטקסט המונח לפנינו כיום, המילה הרגילה מבארת את המילה הרווחת פחות.

18. וכך הוא באשר להופעה של צורת הנקבה עֲלָמָה בסיפור ליקוחי רבקה על ידי עבד אברהם בספר בראשית פרק כד. גם השם עֲלָמָה אינו מילה רווחת במקרא. מספר היקריותיו הוא שבע בניגוד לשם הנרדף נַעֲרָה,³³ שמספר הופעותיה מגיע לשישים ושלוש. בהופעתה הראשונה במקרא בספר בראשית מצויה צורת היחיד נַעֲרָה ארבע פעמים (כד 14, 16, 28, 55). בתפילתו אומר עבד אברהם: "והיה הַנְּעָרָה (כתיב: הנער) אשר אָמַר אליה הטי נא כדך ואשתה ואמרה שתה וגם גמליך אשקה" (פס' 14), לעומת זאת כשהוא נפגש עם בני משפחתה ומדבר אתם הוא אומר להם: "והיה הַעֲלָמָה היצאת לשאב ואמרתי אליה: 'השקיני נא מעט מים מכדך'. ואמרה אלי: 'גם אתה שתה וגם לגמליך אשאב'" (פס' 43–44). רבקה מתכנה בשם הַנְּעָרָה שלוש פעמים (בפס' 14, 15, 28), ואחר כך היא

³³ כידוע, ברוב המקרים של הופעותיה בתורה כתובה צורת היחיד בלא ה"א: נער/הנער. זו צורה המשקפת שימוש קדום בצורה נַעֲרָה לזכר ולנקבה. רק במקום אחד ויחיד בספר דברים (כב 19) מופיע הכתיב הנערה בחומש; זה הכתיב המצוי בכל ספרי המקרא האחרים. עם זאת בצורות הרבים יש גְּדֻלּוֹת בין הזכר לנקבה גם בתורה; נערים לזכר: "הַנְּעָרִים" (בר' יד 24; כה 27), ונערות לנקבה: "וְנַעֲרֹתֶיהָ" (שם כד 61; שמ' 5).

מתכנה הַעֲלָמָה בפעם הרביעית (בפס' 43). רואים באופן ברור שביאורה של המילה הַעֲלָמָה עולה בדרך אגב מתוך ההקשר כנרדפת של המילה המוכרת יותר – הַנְּעֵרָה – שבאה לפנייה בסיפור.

19. גם הדוגמה השלישית המובאת בזה היא מספר בראשית. בדברו על ישמעאל אומר הפסוק "ויהי אלהים את הנער ויגדל, וישב במדבר ויהי רֶבֶה קשת" (בר' כא 20). בצלע הראשונה של הפסוק (כמו בפס' 12, 17 [פעמיים], 18, 19) ישמעאל מכונה הַנְּעֵר, ובצלעו השנית הוא מכונה רוֹבֵה.³⁴ רוֹבֵה היא מילה יחידאית (hapax legomenon), המופיעה במקרא רק בספר בראשית במקום הזה. והפסוק שבו היא באה מפרש את עצמו: הוא מציג את ישמעאל תחילה כְּנֵעֵר, ואחר כך הוא מכנה אותו רוֹבֵה. הווה אומר: הוא נֵעֵר הוא רוֹבֵה.

20. ואכן כך הבינו רבים מהקדמונים את המילה רוֹבֵה. למשל, אונקלוס תרגם את "ויהי רֶבֶה קשת" במילים "וְהָוָה רֶבִי (נ"א: רֶבִיא) קֶשֶׁתָא"; רַבִּי/רֶבִיא בארמית פירושים 'נער', כלומר ישמעאל 'היה נער קֶשֶׁת'. וכן תרגם רס"ג: "וכאן ג'לאם ראם", וזה התרגום גם בוולגטה: iuvenis sagittarius (= 'קֶשֶׁת צעיר'). וכן יוצא מדברי המדרש בבראשית רבא: "ויהי רבה קשת [...] רבה (=רוֹבֵה) [הוא] מתלמד (=נער) בקשת".

21. המילה הנדירה הזאת היא מילה יחידאית לא רק במקרא כולו אלא גם במשנה כולה. מצאנו פעם אחת ויחידה את צורת הרבים רוֹבִים במשנה: "וְהָרוֹבִים שומרים שם" (תמיד א, א). הָרוֹבִים הנזכרים במשנה זו במסכת תמיד הם הנערים הכוהנים, שעדיין לא התחילו לשרת במקדש. עם זאת הטילו עליהם תפקידי שמירה. פירוש המילה רוֹבֵה הוא שקוף ביותר;³⁵ זו צורת הבינוני של הפועל רֶבֶה שעניינו 'גָּדַל', כלומר רוֹבֵה בעברית ורַבִּי בארמית הוא 'ילד שכבר גדל',³⁶ היינו 'נֵעֵר'.³⁷

³⁴ מכאן ואילך אביא את התיבה בכתוב מלא (רוֹבֵה).

³⁵ צורת הנקבה רוֹבָה (גם בכתוב רובא) נשמרה רק בעדים הטובים של ספרות חז"ל. בעדים פחות טובים צורתה היא ריבה ביו"ד בשל החלפה מוטעית של הוי"ו ביו"ד (ראה מאמרי: "על תופעת המילים שנעקרו מלשון חכמים", בספר היובל לד"ר יצחק ספיר [בדפוס], 165§–23).

³⁶ ויוזכר כאן כי לפעמים מי שמתכנה נֵעֵר מכונה גם יֶלֶד, למשל: "אל ירע בעיניך על הנער", "ויתן אל הגר שם על שכמה ואת הילד", "ותשלך את הילד", "אל אראה במות הילד", "וישמע אלהים את קול הנער [...] כי שמע אלהים אל קול הנער" (בר' כא 12, 14, 15, 17).

22. אי אפשר שלא לשים לב לעובדה מעניינת הניבטת משלוש הדוגמות הנ"ל. בכל אחד משלושת הטקסטים המספר המקראי משתמש בתחילה במילה הרגילה והרווחת – נַעַר (שמ"א יז 55), נַעֲרָה (בר' כד 14, 16, 28), נַעַר (בר' כא 12, 17–20) – ורק אחר כך הוא מביא את המילה הנדירה והרווחת פחות – עֶלְמָם (שמ"א יז 56), עֶלְמָה (בר' כד 43), רוֹבָה (בר' כא 20). הווה אומר: אחרי שאנו יודעים במה מדובר, מי הוא האדם שכותב הטקסט הציגו במילה רגילה ורווחת – נַעַר או נַעֲרָה, הוא בא אחר כך ומציגו במילה רווחת פחות – עֶלְמָם, עֶלְמָה, רוֹבָה. ומשננקטה המילה הרווחת פחות אין עוד כל קושי להבין את משמעותה, כי מי שמדברים עליו כבר ידוע. דרך אגב, בשתי הדוגמות הראשונות יש עוד נתון לשוני מעניין: במקום הראשון אחרי שהפסוק השתמש במילה עֶלְמָם (שמ"א יז 56) הוא חזר אל המילה נַעַר (בפס' 58), ובמקום השני לאחר שהשתמש במילה עֶלְמָה (בר' כד 43) הוא חזר אל המילה נַעֲרָה (בפס' 55).

הערות חתימה

23. אסכם את עיקרי הדברים:

א. ברור שהביאור העולה מתקבולות בפסוק אחד או מהקבלות של שני פסוקים רחוקים זה מזה, הנמצאים בספרים שונים במקרא, הוא מהלך ידוע. גם אמירה מפורשת של ביאור היא נושא מוכר. בעיון בביאורים כאלה (שהוצגו לעיל בפרקי המשנה א–ב) הוספנו אך הערות אחדות והשלמות קלות. הבאתם של אלה בעיון הזה באה לשם הצגה שלמה ומגוונת של התופעה שהמקרא מפרש את עצמו. וגם זאת, הבאת החומרים הנ"ל נועדה לשמש תשתית לחומרים הכלולים בפרקים התוכפים (פרקי המשנה ג–ד).

³⁷ דרך אגב, היו מי שפירשו את המילה רוֹבָה בצירוף "רוֹבָה קשת", שנאמר על ישמעאל במשמעות 'קשת יורה חצים'. הם ראו במילה רוֹבָה מהשורש רב"י חילוף של צורה שנגזרה מהשורש רב"ב, שמשמעותו 'יָרָה', המשתקף למשל בפסוק "וימררוהו וְרָבוּ וישטמוהו בעלי חצים" (בר' מט 23), כלומר 'בעלי חצים ירו עליו [חיצים]'. וכך צמח החידוש של המילה רוֹבָה כמציינת כלי ירייה בעברית החדשה (ראה 23§ במאמרי הנזכר לעיל בהערה 35). כך למשל סבר קריב (לעיל, הערה 1), 239, שהמילה קֶשֶׁת מבארת את המילה רוֹבָה (משמע: הבין את רובה = 'יורה' [חיצים]), ואילו אני סבור שהמילה רוֹבָה היא 'נַעַר', והתיבה הַנַּעַר הבאה בחלקו הראשון של הפסוק מקדימה לבאר את המילה רוֹבָה שבחלקו השני.

ב. לא בכל המקומות שדיברתי על מעשה הביאור כפעולה לא מפורשת, יש להניח שמדובר במעשה מכוון ושקוף של כותב הטקסט. לא הרי האמירה המפורשת "כי לנביא היום יקרא לפנים ה'רֹאֶה" בספר שמואל, כהרי הלשון המבארת את טעמו של השם יְדִידָה "ויקרא את שמו יְדִידָה [...] וה' אהבו" בספר זה עצמו. ולא הרי זו כשכנות השימוש בשמות נְעַד וְעָלָם במבנים זהים גם כן בספר זה עצמו.³⁸ בדוגמה הראשונה ברור כי האמירה שַׁנְיָא נקרא לפנים רֹאֶה היא מעשה פירוש מכוון בהיגד מפורש.³⁹ לעומת זאת בדוגמה השנייה הבאת הביטוי המפרש "וה' אהבו" לשם יְדִידָה נעשתה בצורה פחות ישירה אם כי היא שקופה למדי. בדוגמה השלישית הצבת עָלָם במקביל לנְעַד במבנים תחביריים דומים או זהים ממש היא תחבולה סגנונית שהצד המפרש שבה מובע כאילו לאחר יד. לענייננו, כל הסוגים הללו מובילים אותנו לאמירה אחת: המקרא מבאר את מילותיו, ותופעה זו מוצאת את ביטוייה בדרכים נבדלות בספריו השונים. זה הדבר החשוב שביקשנו להעמיד עליו בבירור הזה.

ג. יותר ממה שהובא כאן מצוי עמי בחומרים שאספתי במשך שנים בנושא זה. ברם ראיתי להסתפק במה שהוצע פה, שכן לא ריבוי הדוגמאות עיקר, אלא קיומה של התופעה הוא הראוי לתשומת הלב ולעיון. ואת הדבר הזה ניסיתי להציע כאן בהדגמה קצרה, מלווה בדיון קצר בכל אחת משורת הדוגמאות, שהוצגו לעיל והוער עליהן בכל אחד מארבעת פרקי המשנה. ויש תחת ידי הרבה דוגמאות נוספות לתופעה, והן משקפות היבטים אחרים שלה,⁴⁰ הראויים לדיון

³⁸ בכלל יש להעיר כי ענייני לשון חשובים רבים מקופלים בספר שמואל, ויש מקום לענות בהם. וכך אפשר לומר גם על תקבולות של שתי צלעות במשפט אחד; שימוש בזוג מילים נרדפות, שמילה אחת שלו באה בצלע הראשונה והמילה השנייה באה בצלע השנייה, אפשר לראותו כעין מעשה פירוש מכוון.

⁴⁰ אחד ההיבטים הנוספים של התופעה של המקרא כמפרש את מילותיו מתבטא בפירושי מילים בהקשרן בצורה מרומזת או כמעט מפורשת, כאשר הפסוקים משתמשים פעמיים או שלוש פעמים במילה בעלת שתי הוראות או בשתי מילים שהן הומונימים ממש. ובכגון זה יש מקומות שהפסוק רואה לנטוע מילות פירוש להוראה או למילה הלא רגילה. כך הוא למשל בדוגמה ידועה מספר במדבר (טו 38–39); המקרא משתמש במילה צִיצַת בשתי הוראות נבדלות: (א) 'פתילים': "ועשו להם צִיצַת על כנפי בגדיהם [...] ונתנו על צִיצַת הכנף", כמו "ויקחני בציצת ראשי" (יח' ח 3); (ב) 'דבר המציץ ונראה לעין': "והיה לכם לציצת וראיתם אותו". הדברים ברורים ביותר: בתחילה השתמש פעמיים בשם העצם

בפני עצמם; אני מקווה לשוב להידרש לאלה במועד אחר. בחתימת הדברים חשוב מאוד לומר, כי לא כל פירוש של תיבה במקרא הוא פירוש לשוני, יש ביאורי מילים שאינם אלא ביאור העניין מצד תוכנו.⁴¹

צִיצַת בהוראה אחת ('פתילים'), אחר כך עבר להשתמש בו בהוראה אחרת ('דבר הנראה'). משעשה כך, הוסיף מילות ביאור להוראה השנייה: "וראיתם אותו", והמילים האלה מובילות את הקורא לשים לב להוראה הזאת (וכבר קדמו ועמדו על הדבר רש"י ורשב"ם על אתר). וכך הוא בפסוק "ויהי לו שלשים בנים רכבים על שלשים עֲרִים; ושלשים עֲרִים להם, להם יקראו חֹת יאיר" (שופ' י 4). הפסוק משתמש פעמיים במילה עֲרִים, ומדובר בשתי מילים שונות זו מזו לחלוטין. בהופעה הראשונה עֲרִים היא צורת הרבים של עֵיר, ובהופעה השנייה עֲרִים היא צורת הרבים של עֵיר (= 'כפר קטן'; עֲרִים זו היא חלופה של עֲרִים במקרא ושל עֲרִוֹת בלשון חכמים), ומשעבר הפסוק להשתמש במילה השנייה התכיף לה את פירושה: "להם יקראו חֹת יאיר". שתי הדוגמאות הנ"ל הובאו ונתפרשו היטב בידי דוד ילין (ראה כתבי דוד ילין, ו: חקרי מקרא [ירושלים: מס, תשמ"ג], פרק ח: 'הצמוד'; דוגמה יז בעמ' 280–281 עוסקת בזוג השמות צִיצַת, ודוגמה יט בעמ' 282 מוקדשת לשמות עֲרִים (ואפשר לצרף לאלה גם דוגמות נוספות, כגון דוגמה ג בעמ' 272–273: הזוג חֲמוֹר, ודוגמה יח בעמ' 281: זוג השמות חֲרָם). ואלה הן רק דוגמות אחדות להיבט נוסף לתופעה שבה המקרא מפרש את מילותיו. כאמור, יש עוד דוגמות אחרות להיבטים נוספים. ועוד חזון למועד.

⁴¹ עם זאת אין להביא כאן סוג אחר שיש בו פירוש של תוכן ואף מצוי בו ממד פואטי, אבל אין בו פירוש של מילה או של ביטוי. כוונתי לדוגמה מעניינת ששד"ל העמיד עליה בפירושו לתורה. הפסוק אומר: "כי יִבְעַר איש שדה או כרם, ושלח את בעירה (קרי: בְּעִירו) ויִבְעַר בשדה אחר" (שמ' כב 4). שד"ל אומר כי "ושלח את בעירו ובער בשדה אחר" מפרש את הכלל "כי יִבְעַר איש שדה וכרם", הנאמר בראש הפסוק. מעשה ההבערה הנאמר בלשון כללית מתפרט כמעשה שעשתה בהמה שהשחיתה. שד"ל ממשיך ואומר שם: "אמר בְּעִירו להיות לשון הנופל על לשון 'כי יִבְעַר' ועל לשון 'ויִבְעַר', והמשפטים נאמרו קצת על דרך לשון השיר, כדי שיתרשמו בזכרון ההמון, וכן למטה: 'וחדלת מעזוב לו, עזוב תעזוב עמו' [שמ' כג 5]". אמנם יש כאן שימוש בשני שרשים קרובים: (א) בע"ר שעניינו השחיתה: יִבְעַר, ויִבְעַר (= 'ישחית, וישחית'), (ב) והשורש בע"ר שממנו נגזר השם בְּעִיר (=בהמה) בא בפירושו של הכלל על ידי הפרט מצד התוכן, אבל אין כאן פירושי מילים אלא מעשה סגנוני פואטי. שד"ל אף היטיב להביא היגד פואטי דומה לזה המשלב זימון של שני הפעלים עָזַב (= 'נטש') ויָצַב (= 'עזר') שבפסוק "וחדלת מעזוב לו, עזוב תעזוב עמו", אבל גם כאן אין ביאור של מילה.

THE BIBLE INTERPRETING ITSELF

Moshe Bar-Asher

This study deals with a linguistic-stylistic phenomenon in the Masoretic Text of the Bible. My argument is that the Bible sometimes offers implicit or explicit interpretations of rare words, or of common words that have unusual meanings. For example, when the Bible asks: **בן מי זה הנער** (1 Sam 17:55), and then repeats: **בן מי זה העלם** (*ibid.*, v. 56), it first uses the common word **נער** and then the rare word **עלם**. The first word interprets the second. Other examples of a different nature are also discussed. For example, from the parallel between **זכור את יום השבת לקודשו** (Exod 20:7) and **שמור את יום השבת לקודשו** (Deut 5:11) we infer that in certain occurrences the verb **שמר** means **זכר**. Therefore, when we read in the story of Joseph's dreams **ואביו שמר את הדבר** (Gen 37:11), we can interpret that his father remembered the dreams.

